

АКСІОЛОГІЯ ТА АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.12

Бандура О. О. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА ЯК СКЛАДОВА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА (ЗАГАЛЬНІ МІРКУВАННЯ)

Проаналізовано засади становлення правової антропології як науки про правову людину, що зумовлено необхідністю з'ясування співвідношення правової людини і правового буття. Констатовано, що правова людина має правосвідомість, є суб'єктом та об'єктом права. Розглянуто зв'язки антропології права з іншими складовими філософії права – правовими онтологією, гносеологією, праксеологією та аксіологією.

Ключові слова: право, людина, антропологія, антропологія права, діалектика, правова людина.

Антропологія права як одна з основних складових філософії права тісно пов'язана з іншими її складовими. Нині зв'язки досліджено лише частково. Проте для ґрунтовного визначення суті антропології права, її місця та ролі у філософії права їх неодмінно слід урахувувати.

У контексті означеної проблеми зазначимо, що з 2005 року відбуваються щорічно всеукраїнські круглі столи «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи» на базі Львівської лабораторії прав людини і громадянина під керівництвом академіка НАПрН України П. М. Рабіновича. Дослідженню антропології права та окремих її проблем присвятили низку монографій і навчальних посібників вітчизняні вчені, зокрема В. К. Гришук, О. В. Гришук, Д. А. Гудима, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильєн, О. П. Дзьобань, М. М. Цимбалюк, Л. Г. Удовика, В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз. Також у кожному підручнику, навчальному посібнику та курсі лекцій із філософії права наявний розділ чи лекція з антропології права. З проблематики правової антропології захищено низку дисертацій, авторами яких є:

Ю. Ю. Калиновський, Д. Є. Прокопов, А. В. Званчук, Є. В. Івашев, А. П. Кравченко, В. В. Мельник, Ю. С. Разметаєва, В. А. Трофименко, М. Є. Черкас. Водночас досліджень, присвячених визначенню місця та ролі антропології права у філософії права, досі немає.

Мета статті полягає в аналізі окресленої проблеми, зокрема вивченні тих її ознаках, які надають можливість ґрунтовніше дослідити її зв'язки з іншими філософсько-правовими дисциплінами.

Основне питання філософії права як питання про співвідношення правової людини (людини як правової істоти) та правового буття вимагає вивчення правової людини.

У філософії людину розуміють і як окрему людину, індивід, і як рід, соціум. Індивід як мислячий суб'єкт, тобто особистість, має подвійну сутність – і родову, й особистісну, притаманну лише йому. Родова його сутність – сукупність рис, властивих кожному представнику людського роду. Нині під час аналізу особистості потрібно враховувати також її індивідуальні особливості, зумовлені її природними задатками та схильностями, конкретними обставинами її життя, які надають кожній людині унікальності.

Окрема людина та суспільство становлять діалектичну єдність. Кожній людині властивий інстинкт самозбереження, продовження роду, збереження своєї сім'ї, потомства. Наявний також соціальний інстинкт самозбереження, оскільки кожний соціум прагне до виживання та розвитку. Людина органічно пов'язана з іншими людьми, суспільством, світом загалом, адже не може існувати відособлено. Водночас між індивідуальною та соціальною сутностями людини наявна суперечність, для подолання якої потрібна гармонізація цих протилежностей. Суспільство має забезпечувати кожному члену необхідний життєвий простір, натомість кожен його член повинен брати належну участь у загальних справах.

Правова людина також має дві іпостасі – індивіда та соціуму. Вона винайшла право, що є потужним засобом організації, регулювання суспільного життя. Для окремої людини, особистості (як правової істоти) найважливішим є збереження себе в соціумі, в якому діє право. Для чого вона має орієнтуватися в юридичних правах та обов'язках, а також долучатися до розвитку законодавства. У цьому й полягає сутність правової людини як індивіда.

Правовій особистості притаманна певна подвійність: вона повинна дбати і про суспільство, адже без нього її життя неможливе, і про себе. Її родова сутність полягає в сукупності

правових відносин, необхідність яких зумовлена правовими ситуаціями, тобто соціальними ситуаціями, що потребують правового врегулювання. Особистість має також індивідуальну сутність. Оскільки кожна людина є неповторною, її поведінка у сфері права має певні особливості.

Упродовж усієї історії людства триває конфлікт між громадянином і державою. З одного боку, у соціумі постійно звеличують людську особистість, посилюється значення природних прав і свобод людини та громадянина. «Ця загальна лінія звеличування людської особистості, – зауважує В. В. Копейчиков, – походить від демократичної лінії у світогляді стародавніх філософів. Хоча повсякчас вона зазнавала низки зовсім не гуманних перетворень» [1, с. 118]. І для успішної організації суспільного життя, виживання й розвитку суспільства державна влада повинна максимально використати потенціал кожного громадянина. Тому їй доводиться розширювати можливості громадян для їхнього розвитку, а також надавати нові права і свободи.

З іншого боку, державна адміністрація прагне закріпити та розширити свої повноваження, зберегти владу над громадянами. Глава держави нерідко зловживає своїми правами, навіть прагне узурпувати владу. Державна влада певною мірою протистоїть процесу розширення прав і свобод громадян, ускладнює їх реалізацію. Тому демократична держава створює інститути, які обмежують вплив державної влади та її очільника. Водночас демократичне право дає главі держави повноваження, необхідні для зміцнення й розвитку держави. У правовій державі досягають гармонії між правами й свободами громадянина і правами державної адміністрації та її очільника.

У цьому контексті розглянемо основні риси правової людини. Правосвідомість передусім надає людині статусу правової істоти. Це форма людської свідомості, яка відображає правову реальність крізь призму ставлення до неї суб'єктів правовідносин. Вона охоплює також правову ідеологію та правову психологію.

Низка фахівців із філософії права вважають, що правосвідомість є складником правового буття. Однак, на нашу думку, наявність правосвідомості є рисою правової людини, її має досліджувати антропологія права. У загальній філософії свідомість тлумачать як складову буття, що принципово відрізняється від решти елементів своєю нематеріальністю і протистоїть йому.

Виокремлюють індивідуальну та суспільну правосвідомість. Індивідуальна правосвідомість відображає правову реальність

крізь призму ставлення до неї конкретного суб'єкта правовідносин. Вона надає йому можливість орієнтуватися в правовій реальності й відтворюється в його поведінці (закономслухняній чи протиправній). Суспільна правосвідомість – це правова ідеологія та правова психологія суспільства загалом.

Правова людина є і суб'єктом, й об'єктом права. Суб'єкт права – особа (фізична та юридична), якій закон дає змогу мати і здійснювати безпосередньо чи через представника права та юридичні обов'язки (тобто правосуб'єктність). Об'єктом права (тобто об'єктом правового регулювання) загалом є власність у всіх її формах, а також поведінка та дії юридичних і фізичних осіб. Людина також є різновидом власності [2, с. 63–64]. Зазначене дає достатні підстави вважати людину об'єктом права.

Важлива риса правової людини полягає в тому, що вона є гравцем. «Абстрагований від фактичності, формалізований світ права зі його особливими умовами й умовностями, персонами (правовими масками), ролями, правилами поведінки, процедурами тощо, – зазначає В. С. Нерсесянц, – нерідко порівнюють з театром... І це не дарма... адже театр (передусім драматичний) багато що запозичив із галузі права... з драм і драматургії правового життя» [3, с. 42].

Слід з'ясувати нинішнє становище правової людини як індивіда та як роду, а також перспективи її розвитку в єдності обох іпостасей. Із цього приводу В. В. Куліченко та О. М. Черниш зазначають, що нині «...століття героїв завершилося, почалося століття людей... Людям не потрібні більше добірні солісти, потрібен хор, де кожен – самодостатній соліст». Пересічна людина тепер схильна покладатися «значною мірою на себе» [4, с. 363–368]. Проте, на нашу думку, сучасна людина поки що перебуває лише на шляху до цього стану, вона ще «не дозріла» до нього. Адже більшості людей не потрібні свобода, незалежність, вони не є самодостатніми, щоб уникнути пов'язаної з нею відповідальності.

Оцінюючи перспективи розвитку людини як роду й права, слід проаналізувати положення Г. Гегеля про збіг онтогенезу та філогенезу. Розвиток суспільства проходить ті самі стадії, що й розвиток окремої людини. Людство поступово дорослішає. У праці «Відповідь на запитання: що таке Просвіта?» І. Кант зауважував: «Просвіта – це вихід людини зі стану свого неповноліття, у якому вона перебуває з власної вини. Воно полягає в тому, що бракує рішучості й мужності користуватися розумом без керівництва з боку когось іншого. Треба мати мужність послуговуватися власним розумом! – такий, отже, девіз

Просвіти» [5, с. 27]. Людину можна вважати дорослою, якщо вона адекватно сприймає світ (зокрема й саму себе), усвідомлює його. Тут доречно згадати заклик Сократа: «Людино, прокинься!».

У цьому контексті цікавою є думка О. М. Мироненка, згідно з якою «на зміну науково-технічній революції прийде творча революція», яка «охопить і сферу творчого мислення. Уже давно доведено, що кожна наступна збагачена новими знаннями генерація людей інтелектуально багатша за попередню. Неминуче прийде такий етап розвитку суспільства, коли дедалі значніша його частина матиме здатність до ефективного творчого мислення. Талановиті люди не будуть поодинокими, і навіть генії перестануть бути винятком... Кожен представник вільного високорозвиненого суспільства стане одночасно натхненником, експериментатором, виробником і споживачем результатів творчої революції» [6, с. 305].

Можна розглядати ці процеси як складові історичного перетворення людини з тілесно-духовної істоти на духовно-тілесну, боротьби й окремої людини, і людства загалом за розвиток у собі людського начала на противагу тваринному. Принципова роль у цьому належить праву. Воно є важливим засобом у цій боротьбі і в її процесі постійно вдосконалюється, що засвідчує розвиток людини як правової істоти.

Сучасне покоління є свідком процесу зміни парадигми життя суспільства, переходу до епохи матеріалізації інтелекту. Нині тривають децентралізація ресурсів й оброблювальних матеріалів, перехід від централізованого розподілу їх до об'єднаних дій окремих членів суспільства. Зокрема, у Європі люди з вітряками та сонячними батареями скидають надлишки енергії в загальну мережу, перетворюючись зі споживачів енергії на постачальників, так що виробництво енергії здійснюють спільно. Компанія Uber створила платформу для функціонування таксі без таксопарку, й усіх людей з машинами перетворила на таксистів на годину, а всіх людей без машин – на пасажирів. Такі процеси наближають нас до майбутнього, у якому кожен бере участь у створенні спільного світу та спільної країни. Водночас послаблюється залежність громадян від держави, посилюється значення громадянського суспільства.

Людина розширює межі власної свободи, що накладає на неї нову відповідальність за буття як оновлювану реальність, за подальшу долю людства. Людство є елементом Природи, і його творча діяльність стає чинником її розвитку. З іншого боку, людина вбирає світ у себе і перетворює його на частину себе.

Ми живемо в штучному, рукотворному світі. Головна мета людської діяльності – гармонізація людини і навколишнього світу.

«Позаяк глобалізаційні процеси неминуче тягнуть за собою необхідність змін у правовій системі всіх учасників глобалізаційного процесу, – зазначають автори навчального посібника «Антропологія права», – відповідно змінюватимуться роль і функції права. Це потребує осмислення процесів, що відбуваються та відбуватимуться, формулювання нових парадигм для розв'язання нагальних проблем, осягнення та імплементації нових вимірів співвідношень людини та права» [7, с. 35]. Зокрема, вони вважають однією з таких парадигм культурний і пов'язаний з ним правовий плюралізм [7, с. 35–36]. Ці аспекти визначають подальший розвиток права.

Також доцільно визначити зв'язки правової антропології з іншими складовими філософії права – правовими онтологією, гносеологією, праксеологією й аксіологією. Можна вважати, що вони є похідними від зв'язків між відповідними філософськими дисциплінами.

Людина, її буття є складовими буття загалом. У цьому контексті філософська антропологія є частиною філософської онтології. З іншого боку, людина впливає на буття, перетворюючи навколишній світ відповідно до власних потреб. Вона оволоділа силами, співмірними зі стихійними силами природи, здатна знищити все живе на Землі, але повинна дбати про природу, буття. Тому філософські онтологія та антропологія перебувають у діалектичному зв'язку, що притаманний і правовим онтології та антропології (хоча він не цілком ідентичний). Правовою істотою людина стає завдяки правосвідомості, що є правовою реальністю (разом з усією реальністю, передусім соціальною) і належить до її складу. Ґрунтовно це питання дослідив М. Цимбалюк [8]. Водночас людина є деміургом правової реальності, її джерелом. Вона її створює завдяки правосвідомості – у взаємодії із соціальним світом (і певною мірою з природним), а також здійснює подальші перетворення правової реальності в потрібному їй напрямі. Про наявність взаємних зв'язків між правовими антропологією та онтологією свідчить також та обставина, що правосвідомість як одну з основних рис правової людини зазвичай вважають складовою правового буття.

Взаємні зв'язки правових антропології та гносеології є похідними від зв'язків між відповідними філософськими дисциплінами. З одного боку, усі уявлення про людину отримано

внаслідок певних пізнавальних процедур, які здійснює людина. Аналогічно весь зміст правової антропології є продуктом правового пізнання (і пізнання загалом), а правове пізнання – функцією людини як правової істоти. Отже, правова гносеологія є складником правової антропології.

Таким чином, правові онтологія, гносеологія та антропологія становлять діалектичну єдність, яку можна розчленувати лише теоретично. Зазначене зумовлено тим, що вони були створені на шляху пошуку відповіді на основне питання філософії права як питання про співвідношення правової людини і правового буття. Підґрунтям цієї єдності є органічна єдність філософських онтології, антропології та гносеології, виникнення яких пов'язане з необхідністю вирішення основного питання загальної філософії – співвідношення людини та світу.

У контексті дослідження людини як правової істоти необхідно здійснити аналіз її діяльності (правової діяльності), оскільки, зазначав Г. Гегель, людина є тим, що вона робить. Тобто правова антропологія має таку складову, як правова праксеологія, оскільки до складу загальної антропології належить загальна праксеологія. З іншого боку, теорія правової діяльності передбачає і дослідження впливу цієї діяльності на правову людину.

Аксіологію права було розроблено для вивчення цінностей правової людини, оскільки саме вони визначають цілі правової діяльності. Аксіологію права слід трактувати як складову праксеології права, що є складником антропології права.

Загалом право покликане гуманізувати суспільне життя, гармонізувати його із загальнолюдськими цінностями, які повинні бути визначальними для людини як правової істоти. Це завдання постало і перед правовими цінностями, які право створює на підставі загальнолюдських (права та свободи людини і громадянина, правопорядок, законність тощо). Зв'язок правової антропології з правовою аксіологією полягає також у тому, що людина (зокрема і як правова істота) становить найвищу цінність; її збереження і розвиток є найголовнішою метою права.

Загалом до філософії права можна застосувати антропологічний принцип, відповідно до якого вона має бути спрямована на встановлення сенсу людського буття, кожне філософсько-правове питання стосується сутності людини як правової істоти. Антропологія права посідає чільне місце у філософії права, її навіть можна вважати фундаментом сучасної філософії права. Воно надає можливість глибше

пізнати сутність людини як суспільної істоти, її здатність до самоорганізації та саморегуляції, що є необхідними для виживання й успішного розвитку.

Правова антропологія є органічною складовою правової філософії, тісно пов'язаною з іншими її складовими. Ґрунтовне вивчення правової людини потребує дослідження світу права, у взаємодії з яким вона формується (тобто онтологічно-правових досліджень). Сутність правової людини неможливо дослідити поза аналізом її діяльності (правової діяльності) як найвиразнішої її характеристики (тобто потрібні праксеологічно-правові дослідження), що вимагає вивчення цінностей, які визначають цю діяльність (тобто аксіологічно-правових досліджень). Зрештою, людина загалом (і людина як правова істота) не може існувати без знань, які здобуває завдяки пізнавальним процесам. Ці процеси, звісно, позначаються на ній (тому постає необхідність у правовій ґносеології). Отже, проблеми правової антропології сягають рівня проблем філософії права.

Розроблення засад правової антропології як науки про правову людину зумовлене необхідністю вирішення основного питання правової філософії – співвідношення правової людини і правового буття. З-поміж основних рис правової людини розглянуто такі: наявність правосвідомості; визнання людини суб'єктом та об'єктом права; притаманність людині ролі гравця у сфері права (як і в інших сферах життя). У сучасному суспільстві відбуваються радикальні зміни, які вимагають від правознавців розроблення нових парадигм для подальшого розвитку права.

Антропологія права має діалектичні зв'язки з іншими складовими філософії права – правовими онтологією, ґносеологією, праксеологією й аксіологією, унаслідок чого фундаментальне антропологічно-правове дослідження здатне вибудувати засади філософії права загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Копейчиков В. В. *Народовластие и личность* / В. В. Копейчиков. – Киев : Украина, 1991. – 277 с.
2. Бандура О. О. *Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування)* / О. О. Бандура // *Філософські та методологічні проблеми права*. – 2016. – № 2 (12). – С. 55–66.
4. Нерсесянц В. С. *Філософія права : учеб. для вузов* / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2005. – 658 с.

5. Куличенко В. В. Філософія : учебник / В. В. Куличенко, А. М. Черныш. – Тернополь : Підруч. і посіб., 2008. – 576 с.
6. Кант И. Ответ на вопрос: что такое просвещение? / И. Кант // Кант И. Сочинения. В 6 т. Т. 6. – М. : Мысль, 1966. – 743 с.
7. Мироненко А. М. Борьба за мир и глобальные проблемы современности / А. М. Мироненко. – Киев : Политиздат Украины, 1985. – 316 с.
8. Антропологія права : навч. посіб. / [В. І. Кушерць, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз та ін. ; за ред. В. І. Кушерця]. – Київ : Знання України, 2011. – 223 с.
9. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : монографія / М. М. Цимбалюк. – Київ : Атіка, 2008. – 288 с.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.2017
